

שרה הלר-וילנסקי

ר' יצחק עראמה
ומשנתו הפילוסופית

עלי להודות גם למורי שבאוניברסיטה העברית בירושלים, בייחוד לפרופ' יצחק יוליוס גוטמן ז"ל, שפתח לפני את השערים לעולם המחשבה הישראלית; וייבדל לחיים מורי ורבי פרופיסור גרשם שלום, שהכניסני לפרדס המחשבה הישראלית והנחני בשביליה.

ואחרון אחרון מבקשת אני להודות בזה להורי, הרב אברהם ז. ופרידה הלר, שגידלוני וחינכוני על אהבת התורה והחכמה, ולבעלי, פרופיסור מרדכי וילנ-סקי, שהיה לי לעזר ויועץ נאמן בכל שלבי עבודתי המדעית.

חובה נעימה היא לי להודות להנהלת הספריה האוניברסיטאית של הארץ-ווארד, שאוצר ספריה העשיר, ובייחוד של מחלקתה העברית, היה לי לעזר רב בעבודתי. עלי להודות גם לספרית בית המדרש לרבנים ע"ש שכטר בניו-יורק, לספריה הציבורית של ניו-יורק, לספרית בית המדרש למורים בבוסטון, ולספריה הממלכתית בפארמה, שהואילו להשאיל לי כתבי-יד וספרים יקרי-המציאות מאוצר ספריהם.

ספר זה נדפס בהשתתפות קרן לושיוס נתן ליטאואר, ותודתי הנאמנה נתונה למר הארי סטאר, נשיא קרן ליטאואר, ולפרופ' צבי וולפסון, שסייעו בידי בהוצאת הספר לאור. ויעמוד על הברכה המשורר יצחק למדן ז"ל, שגילה התעניינות רבה בהוצאת הספר לאור.

ש. ה. ו.

קמברידג', ארה"ב, תשט"ו

תוכן העניינים

הקדמה, עמ' 5

פרק ראשון: ר' יצחק עראמה ופעולתו הספרותית, עמ' 13

1. ר' יצחק עראמה לאור תקופתו ההיסטורית.
2. תולדותיו ועבודתו הספרותית.
 - (א) תולדותיו;
 - (ב) ספריו: 'חזות קשה'; 'עקדת יצחק'; פירושים למגילות; 'יד אבשלום'; פיוטים; פירוש לספר המידות; פירושים; תרגומים.
3. מקורות והשפעה: מקורות יוניים; מקורות ערביים; מקורות עבריים. השפעתו.

פרק שני: תורה ופילוסופיה, עמ' 58

1. מקור התורה ומקור הפילוסופיה.
2. אמונה ושכל.
3. הפירוש האליגורי של התורה.

פרק שלישי: עיקרים, עמ' 78

משמעותן הדתית של שש האמונות הנמנות עליידי עראמה בתור עיקרים.

פרק רביעי: בריאה ותכונת העולם, עמ' 97

1. בריאה: (א) נוסח הבריאה והפירוש על ששת ימי הבריאה שבס' בראשית; (ב) תכלית הבריאה.
2. תכונת העולם: סדר זמנים.

פרק חמישי: ניסים והשגחה, עמ' 121

1. ניסים.
2. השגחה.

פרק שישי: הנפש והישארות הנפש, עמ' 137

ר' יצחק עראמה ומשנתו

פרק שביעי: בחירה וידיעה, עמ' 149

1. בחירה.
2. בחירה וידיעה.
3. ידיעה.

פרק שמיני: נבואה, עמ' 166

פרק תשיעי: תורה ומידות, עמ' 183

1. תורה אלוהית וחוקה טבעית.
2. מצוות ומידות:
(א) מצוות אלוהיות ומעלות שכליות: יראה, אמונה, אהבה, עבודה, תפילה, תשובה;
(ב) מצוות אנושיות ומעלות מוסריות;
(ג) מצוות שכליות ושמעיות.
3. הגדרת המעלה.
4. שכר המצוות והמידות מהו?

ביבליוגרפיה, עמ' 222

- א. מקורות.
- ב. ספרים ומאמרים.

מפתח העניינים עמ' 223

סרק ראשון

ר' יצחק עראמה ופעולתו הספרותית

1. ר' יצחק עראמה לאור תקופתו ההיסטורית

המאה החמש-עשרה בחייה של היהדות הספרדית טבועה בחותם 'המלחמה הקדושה' ביהודים, פרי המשטמה והקנאה הדתית שאחזו בכל חוגי הציבור הספרדי. ראשיתה של המאה נושאת עליה את תוצאות הפ"רעות והגזירות של קנ"א (1391) — החורבן והשמד, שהביאו עמם שממון רוחני ודלדולן של קהילות ישראל בספרד.

המרות לא חדלו עם תום הרדיפות. בצדם של הקדושים שמתו על קידוש השם, הגיחו ויצאו הבוגדים-המומרים, ואת אשר הותרה חרב האויב הפילה חרב היאוש. היאוש שבא בעקב האסון הלאומי המזעזע גרם לחורבן נפשי ולאבדן האמונה התמימה אשר עליה הקריבו הקדושים את חייהם, וגל של המרות סחף את אותם היהודים שלא היה בהם הכוח או הרצון להמשיך ולהיות שותפים לגורלה האומלל של אומתם.

רבים מן 'הנוצרים החדשים' נעשו קנאים לדתם החדשה, פתחו במלחמה נגד חבריהם לשעבר ותורת נעוריהם, וניסו להעביר את היהודים על דתם בכוח ההסברה והוויכוח. ויכוח טורטוזה (14—1413), שנערך בחסות האפיפיור בנדיקטוס הי"ג וביזמת מומר יהודי גרם אף הוא לגל של המרות נוספות.

מלחמת הדברים והפולמוס הספרותי שהיו נטושים בין היהודים והנוצרים החדשים' בתקופה זו מרמזים על מבוכת הדור ומגלים את פני המומרים, שיצאו ברובם מבין חוגי המשכילים והעשירים וניתקו בקלות את קשריהם עם מסורת אבותיהם.

באגרתו של יהושע הלורקי אל חברו לשעבר, הוא המומר פאול מפורגוס, יוצר האידיאולוגיה של השמד, בה מנסה הלורקי לעמוד על סיבת המרתו, אנו מוצאים שהוא מונה ארבעה גורמים שעלולים היו להניע את חברו למעשה זה, ארבעה גורמי שמד שהיו מצויים, אם כולם ואם בחלקם, אצל רוב המומרים

1. עיין: יצחק בער, תולדות היהודים בספרד הנוצרית, כרך שני, פרק ה', שעליו מבוססים דבריו.

המשכילים באותה תקופה: 'אם באולי חשקה נפשך המתאוה לעלות במעלת העושר והכבוד... ולהשביע נפש שוקקה מכל מאכל אשר יאכל, ולחזות בנועם זיו קלסתר פני נשים נכריות? או שמא השיאך העיון הפילוסופי להפוך קערה על פיה, ולחשוב על מחזיקי האמונות כי הבל המה, מעשי תעתועים, ולכן פנית אל היותר נאות להשקט הגוף וליישוב השכל בלי חרדות ואימתה ופחד? או ראית באבדן מולדתנו, ברוב הצרות המתרגשות עלינו עתה מקרוב באו, אשר כלוננו והממונו, וכמעט הסתיר השם פניו ממנו ונתננו למאכל לעוף השמים ולחיתו ארץ, ועלה בדעתך, כי לא יזכר שם ישראל עוד? או באולי נגלה לך מסודות הנבואה ועיקרי האמונות ובחינתם, מה שלא נגלה לעמודי עולם אשר היו באומתנו מכל זמני הגלות, וראית כי שקר נחלו אבותינו, למיעוט הבנתם בכוננת התורה והנבואה, ובחרת מה שבחרת על שהוא אמת ויציב?'².

בצד הרצון לעלות במעלות העושר והכבוד וליהנות מתענוגות הגוף ותאוותיו, מונה הלורקי את 'העיון הפילוסופי' המשיא את בעליו לכפור בכל אמונה ודת ומניע אותו לבחור בדרך הקלה והנוחה ביותר, יאוש שבא עם החורבן הלאומי של היהדות הספרדית, ושהוכיח כביכול שהאל הסתיר פניו מעמו והפקירם לתהפוכת הזמן, ולבסוף—גילוייה של האמת הנוצרית בדברי התורה והנביאים, שהוא אחרית דרכם של המומרים.

חשיבות יתירה נודעת למלחמת הדת של אותו הדור. שלומי האמונה שב- מחנה ישראל ראו בהשכלה הפילוסופית גורם-אב לחורבן הקהילות. המשכיל היהודי המאמין בדת השכל, אשר עולמו הוא עולם של חוקיות טבעית הכרחית ללא התערבות אלוהית, ושאינו מאמין בהשגחה אלוהית לא בחיי הפרט ולא בחיי העם, המשכיל הרואה את תכלית חייו ברכישת מושכלות ולא בקיומן של מצוות, הסובר שהוא זוכה בחיי נצח במידה שנפשו תתעצם במושכלות, ושדי לו בספר המידות לאריסטו, לא יכול היה למצוא את האומץ והנכונות הנפשית הדרושה ליהרג על קיומה של היהדות ומצוותיה. רבים איפוא מן המשכילים הללו, אשר קשריהם אל מסורת אבותיהם הלכו ופחתו, פנו אל הנצרות, אף-על-פי שעיקריה סותרים את דת השכל, כדי לזכות בנקל בכל נכסי התרבות ואוצרות ההשכלה.

ההמרות זעזעו את לב התמימים והשלמים עם אמונתם, ומלחמת הדת של הדור הופנתה כנגד גורמי ההמרה וכנגד הסכנה שאימה על מחנה ישראל מבפנים.

2. עיין: אגרת יהושע הלורקי, הוצאת לנדאו, עמ' 1; בער, שם, עמ' 393—396.

חסדאי קרשקש שהקדיש את ספריו ללבטי דורו ונפתוליו, שכתב את 'ביטול עיקרי הנוצרים' ושנלחם נגד הפילוסופיה באמצעים פילוסופיים בספרו 'אור השם'; המשורר שלמה בונפיד הכותב בצער ורטט על ההמרות ובגידות חמש-כילים שבדור; יוסף אלבו, (שהשתתף בוויכוח טורטוזה בימי נעוריו) ושכתב את ספר 'העיקרים', בו בא לחזק את לב המאמינים, לנחם את המיואשים ול-הציל את המהססים; שם-טוב בעל 'ספר האמונות' שראה בהשכלה הפילוסופית את הגורם לחורבן ושמד; 'וראיתי כי בכל הדורות כפרו והמירו המופלגים בחקירה'³; ורבי שלמה אל-עמי בעל 'אגרת מוסר' המטיף לתיקון המצב המוסרי והחברתי ומוקיע את בגידת העשירים והמשכילים—כולם לוחמים את מלחמת האמונה והדת, מחפשים את גורמי הבגידה וההמרה בהשכלה הפילוסופית של בני הדור, ומייצגים את פשוטי-העם שעמדה להם אמונתם התמימה והשלמה בשעת נסיון.

אמצעיתה של המאה החמש-עשרה היא תקופת שקט יחסי, תקופה של קימום הריסות וארגון הקהילות ליהודי ספרד. תקנות ואליאדולידי (1432) מכוננות להחזיר ולהנהיג את הסדרים שנתקיימו בקהילות ספרד לפני גזירות קנ"א. הנסיונות לשוב ולכונן את הקהילות בערים הגדולות נכשלו, וחיי תרבות יש-ראל הועתקו מן הערים הגדולות אל העיירות הקטנות. רוב הקהילות היו מדול-דלות ולא היה ביכולתן לשלם את שיעור המס המוטל עליהם⁴. מבחינה פוליטית נחשבים עדיין היהודים לעבדיו המיוחדים של המלך⁵, אבל ערכם הפוליטי יורד פלאים, וכמעט שהם מסולקים לגמרי מעסקי החצר והמדינה.

3. עיין: ספר האמונות, דף ד, עמ' ב.

4. עדות נוספת לדלדולן של הקהילות יש למצוא בדבריו של עראמה המתאונן: 'ויושביהן עמוסים מכובד המסים ולא נסו לשקל שקלים ולתרם קופות'. עיין הקדמתו לעקדת יצחק ולהלן, עמ' 27.

5. בדרך כלל נחשבו היהודים בספרד, כבשאר ארצות אירופה הנוצרית, כעבדיו המיוחדים של המלך. בפירוש הוגדר הדבר בשנת 1176 בחוקי העיר של אריזון וקאשטילה: 'היהודים הם עבדי המלך ושיכים לחלוטין לאוצר המלוכה'. עיין: בער, שם, ח"א, עמ' 315. עראמה רואה בעובדה זו חסד אלוהי לעמו: 'ודאי זו מדה טובה אצלנו מכוננת ההשגחה האלהית כדי שלא ימכרו ממכרת עבד בין אויביהם עד שיעשו מהם סחורה כמו שעושים מהכושים וזולתם מהאומות ויוקבע עליהם העבדות העולמית, אלא שישארו ביד מלכי האדמה ויהיו עבדים למלכים ולא עבדים לעבדים... וכן היה הענין בכל המשך ימי גלותנו זה שהיהודים בכל ארצות נפוצותם הם סגולות המלכים והשרים אדוני הארצות'. עקדת יצחק, שער צח, דף צד, עמ' ב. השווה דברי ר"י אברבנאל בפירושו לתורה, פר' כי תבוא, דף שיט, עמ' ב: 'והנה היא מאת ה' היתה נסבה, לפי שלא ימכרו בני ישראל ממכרת עבד בין אויביהם כדי שיעשו בהם סחורה כמו מהכושים והישמעאלים ויתר